

ZRINKA FRLETA
Sveučilište u Zadru
Odjel za anglistiku
Obala kralja P. Krešimira IV. 2, HR – 23000 Zadar

SUDBINA ŽENE U KONTEKSTU DRUŠTVA I DVIJU KULTURA (IVO ANDRIĆ, "MARA MILOSNICA")

U radu se raspravlja o statusu i sudbini žene u društvu koje se nalazi na križištu dviju velikih civilizacija (Istoka i Zapada) odnosno dviju religija [islama i kršćanstva (katoličanstva)]. Rad se usredotočuje na djelo Ive Andrića, "Mara milosnica", i nesretnu sudbinu istoimene junakinje. Sudbina mlade djevojke analizirana je kroz tri parametra: *ja i drugi*; *svoje i tuđe* te *identitet i razlika* koje pronalazimo u Kovača (2001). Analizirajući sudbinu mlade žene prema tim parametrima dolazi se do zaključka da se iz neprevladanih razlika, koje postoje između dviju kultura, javlja nerazumijevanje i prijezir spram svega što ne pripada vlastitoj kulturi ili je različito od nje.

KLJUČNE RIJEČI: *interkulturalna književnost, Ivo Andrić, Mara milosnica, parametri: ja i drugi, svoje i tuđe, identitet i razlika.*

I. UVOD

"Mara milosnica" priča je o sudbini mlade djevojke u vremenu koje prethodi smjeni povijesno-političkog poretka u Bosni i Hercegovini. Priča je to o predestinaciji, tragičnoj i mučnoj, kojoj je, čini se, jedina svrha bila ukazati na neuništivo zlo koje proizlazi iz neprevladanih razlika dviju kultura te osjećaja prijezira prema svemu što je strano pa makar to "strano" bilo i "naše".

1.1. Povijesni kontekst

Priča započinje poludatacijom, tj. djelomičnim upućivanjem na vrijeme događanja¹ ("Pred samu austrijsku okupaciju...", 94). No, s druge strane, mjesto radnje jasno je određeno – Bosna ("...došao je Veliudin²-paša, zvani Čerkez, po drugi

¹ Iako je jasno da se radi o godini 1878. što se potvrđuje kasnijim spominjanjem Berlinskog sporazuma održanog upravo 1878. godine. No, Andrić, iako jest pisac povijesne zbilje, on nije njezin prezentator, opisivač što se može protumačiti kao piščevu želju da djelo prikaže kao svestremensko.

² Osim u prvom spominjanju gdje Andrić glavnog zapovjednika bosanske vojske naziva *Veliudin-paša* u svim ostalim spominjanjima njegovog imena zove ga *Veli-paša*.

put u Bosnu", 94), odnosno, još točnije, Sarajevo. Situacija u Bosni i Hercegovini, kako nam sâm autor kazuje, bila je nemirna i puna neizvjesnosti negdje u travnju (107) odnosno sve teža i nemirnija nekoliko mjeseci kasnije (168). Takvoj situaciji zasigurno je pridonio osjećaj približavanja rata i narušavanja kakvog takvog mira na koji su se ljudi bez obzira na vjeroispovijest već bili navikli.

"Od konca 14. stoljeća Bosna i Hrvatska sve više počinju osjećati pritisak Osmanskih Turaka (...). No unatoč svim nastojanjima, Bosna, a zatim i veći dio Hrvatske (konačno i Ugarske) do sredine 16. stoljeća dospijeva pod tursku vlast." (Moačanin, 1999: 18) Dakle, u vrijeme priče "Mare milosnice", Turci su već bili gotovo 500 godina na području današnje Bosne gdje se smješta radnja. Prva dva stoljeća bila su obilježena čestim borbama za teritorij koje su kulminirale bitkom na Krbavskom polju 1493. godine te konačnim zauzimanjem teritorija u 16. stoljeću. Tri sljedeća stoljeća (17. – 19.) obilježena su prividnim mirom u kojem su na vlasti bili Turci, a ostali narodi u potlačenom položaju. No, većini ljudi bilo je prihvatljivije i takvo stanje koje je jamčilo nepovoljniji položaj, ali i relativno siguran mir od sigurnog rata i neizvjesne poslijeratne sigurnosti.³ Iako je isto tako jasno da bi se svatko bio rado oslobodio turske vlasti.

Što se tiče same priče, Andrić nam daje tek još jedan povijesni podatak, što je još jedan dokaz da se ne bavi opisivanjem povijesnih događaja⁴ već da je njegova pažnja usmjerena na sudbinu i ono što je odredilo sudbinu mlade djevojke; "... posljednji dan mjeseca juna – sazva valija Mazhar-paša medžlis." (115) Na medžlisu se vodila burna rasprava na kojoj je Mazhar-paša obznanio vijest da je u Berlinu uz Turski pristanak zaključeno da Austrija okupira Bosnu. Žustra rasprava na medžlisu označila je također početak bune (unutarnje) te najavila konačni odlazak Veli-paše u Carigrad. "Tako se svršila ta medžliska sjednica koja je značila početak bune, i koja je odlučila sudbinu djevojke iz Logavina sokaka." (119), tj. Mare koja je živjela kod Veli-paše u Logavinu sokaku.

Treba primijetiti još jedno. Iako je izostala lako odredljiva datacija, Andrić dosta precizno kronološki prati događaje: od Veli-pašino dolaska u siječnju (podrazumijeva se 1878. godine) sve do njegova odlaska u srpnju te iste godine. Od tada pa do kraja čitave priče kronologija izostaje ali je jasno iz konteksta i događaja da se radnja protegnula negdje do kraja prosinca 1878.

1.2. Društveni kontekst

U to vrijeme (a nerijetko i u današnje) vrlo je teško bilo održavati i upravljati suživotom nekoliko kultura i vjera na malom području, od kojih je jedna bila nedavno nametnuta (turska, islam). Ustaljeno je mišljenje kako su pripadnici drugih vjera bili u lošijem položaju nego muslimani zbog raznih nameta koje su morali plaćati. No, Moačanin navodi kako "glavni generator sukoba nije ideologijski

³ "Dijelovi su kršćanskog stanovništva surađivali i s osmanskim vlastima, što se vidi i iz događaja 1600. [Ibrahim-pašina opća amnestija za ubojstvo požeškoga kadije kako bi iskoristio kršćane za borbu protiv hajduka, Z.F.] i iz činjenice da habsburški krajiški zapovjednici uništavaju i otimaju svačiju imovinu, pa tako i katoličke raje." (Moačanin, 1999: 189)

⁴ "U pozadini velikih povijesnih događaja u sjeni mosta krije se nevidljivo tijelo povijesti: egzistencijalne drame malih, zaboravljenih ljudi. Andrića zanima povijest tek kao poprište ljudskih sudbina u određenom vremenu i prostoru." (Nemec, 2007: 25)

motivirani pritisak, niti načela i polazišta poreznog sustava, pa čak ni borba za zemlju i agrarne viškove. Naj snažniji impulsi suparništvu i konfrontaciji pojedinaca i skupina dolazili su iz najdubljih konfliktnih čvorišta na sjecištima suprotstavljenih tendencija i interesa samoga sustava 'proizvodnje' vladajuće elite, posebice one kojoj je pripala uloga da predstavlja dominantni vojnički i upravljački sloj na bosanskom 'serhadu'. (1999: 183)

Sličnu situaciju zatičemo u noveli. Prije medžlisa jedno izaslanstvo od trideset Turaka potaknuto sve češćim vijestima o austrijskoj okupaciji požalilo se valiji na teško stanje i oskudicu, upozorilo ga na "hrišćansku opasnost iz Austrije" (111) te je zatražilo smjenjivanje između ostalih i Veli-paše. Nezadovoljstvo vlašću još se bolje može vidjeti na već spomenutom medžlisu. Hadži-Hafiza Kaukdžić, vrlo konfliktna osoba, govorio je "o ugroženom islamu, o neprijatelju u zemlji i izvan nje. Gledajući neprestano u Veli-pašu i Uzunića, zahtijevao je 'da carski generali vrše ono za što su postavljeni, i što vjera i sultan od njih traže', da spreme i izvedu vojsku i organizuju otpor naroda." (116-117) Zanimljivo je da su ga podržavali samo hodže i siromašniji članovi dok su ugledniji i bogatiji članovi šutjeli. Napetost i netrpeljivost dodatno je pojačao kratki Veli-pašin govor u kojem je rekao da neće "ovim ljudima i ovom usplahirenom hodži (i tu pokaza na Kaukdžića i na medžlis...)" (118) govoriti što carska vojska može i mora raditi. I dodaje "To niti su njihovi posli, niti bi oni to razumijeli..." (118)

Takvih je prepirki na visokom nivou bilo i ranije. Tako se za Kaukdžića kaže da "nije bilo valije u Sarajevu, u posljednjih petnaest godina, s kojim on nije došao u sukob i koga nije optužio za mlakost" (116). Isto tako, optuživao je muslimansku vlast za popuštanje kršćanima, koja im dopušta da podignu zvona u varošima gdje ima Turaka što je, prema Kaukdžiću, protivno Kuranu.

Moačanin (1999: 184) navodi još jedan dokaz da kršćani nisu u nekoj većoj mjeri dizali bune protiv vlasti. Naime, davanja i nameti koje je raja⁵ plaćala spahijama već su u 17. stoljeću postali simbolični zbog stalne inflacije tako da su bune uglavnom dizali muslimanski seljaci kako bi postigli porezne olakšice na račun vojne službe.

Dok Andrić, s jedne strane, opisuje s relativno dosta detalja muslimanske običaje, unutarnja previranja i neke od njihovih stavova spram kršćana, s druge strane, o kršćanima u interkulturalnom kontekstu daje škrte ali znakovite podatke za priču. "Ali čaršija je zabrinuta i nemirna. Poslovi su slabi, novca malo, a vrijednost mu nestalna, uvoz neredovit i oteščan. Seljak izbjegava da išta kupi ili da proda za papirnate kajime. Među hrišćanima neka sumnjiva tišina. Stalno se šire vijesti da je austrijska vojska na Savi..." (110). U Varoši se pojavljuju neki istaknuti ljudi u službi talijanskog odnosno austrijskog konzulata koji "sa birokratskim dostojanstvom priča svakom o svojoj Carevini i njenoj sili i redu" (111). "...fra Grgo Martić čita kriomice i prevodi *Pester Lloyd*..." (111).

Sâm stav Hrvata spram Turaka može se iščitati u kratkim rečenicama u kojima se pojam *Turčin* uzima kao nešto negativno: Maru je noću morila misao da živi s

⁵ *Raja* (...) su svi podanici koji plaćaju porez bez obzira na vjeroispovijest. Kasniji razvitak vodi oslobođanju od poreza muslimanske raje u pograničnim krajevima na Balkanu, pa se termin sve više ograničava na kršćane. (Moačanin, 1999: 118)

Turčinom i da mu se mora podavati (102), baba Anuša želeći da joj unuk pojede "mršavu čorbu" žlicom je topila kruh govoreći: "Ovako Turčin u pako tone, evo." (133), Nevenkina majka Nikolu Pamukovića naziva *Turčinom* kad je vidjela modrice na svojoj kćeri: "Jao meni! Turčin pogani, šta uradi od djeteta! Jao, skota Pamukovića! Jao, izroda!" (148).

Što se tiče crkve i njezinog djelovanja unutar Otomanskog carstva, zna se da se crkva, pogotovo katolička, u početku našla u vrlo teškom položaju. Iako turski pritisak paradoksalno pojačava položaj katoličke crkve u Bosni koja se ne može braniti bez pape i Ugarske, pa čak na inzistiranje fra Anđela Zvizdovića da se katolicima omogući slobodno ispovijedanje vjere, turski sultan Mehmed II. izdaje svečanu povelju kojom franjevcima jamči slobodu rada u kako ga Mehmed II. naziva "mom carstvu", u stvarnosti je situacija bila daleko nepovoljnija po katoličku crkvu i njene vjernike. Mnoge su katoličke crkve i samostani zatvoreni ili su pretvoreni u džamije pa čak i u pravoslavne crkve. Katoličko je pučanstvo na svojevrstan način dragovoljno pod prisilom bilo raseljavano⁶ i na taj se način osiromašivala crkva. Tako je katolička crkva opstajala samo tamo gdje je katolički puk imao od čega živjeti te se nije odselio nego je čak i podizao nove crkve.⁷ (usp. Moaćanin 1999: 17, 114)

U gradovima koji se spominju u noveli, Travniku i Sarajevu, kao središtima u kojima je postojala trgovina i općenito bolji uvjeti za život, postojale su katoličke crkve koje su imale pravo i jesu redovito djelovale u smislu održavanja (nedjeljnih) svetih misa.

Andrić ne opisuje stanje u kojem je bila katolička crkva, no u nekoliko navrata kroz lik fra Grge daje crtice koje upućuju na ulogu koju je ona imala u to vrijeme. Za neugodna razgovora koji se vodio između Veli-paše i fra Grge povodom ponašanja katolika spram Mare na nedjeljnoj misi, fra Grgo se pokušao "spasiti" pozivajući se na strane konzule koji su imali politički položaj u Bosni, no Veli-paša, strog i odrješit, uputi ga na Mazhar-pašu, carskog namjesnika, dajući mu tako do znanja da ga nije briga za politiku, već mu je stalo da se izvrši kako je on naredio jer je uostalom on, Veli-paša, provoditelj zakona u Bosni. (107-109) Iz razgovora se da zaključiti kako se fra Grgo formalno poziva na slobodno propovijedanje vjere i njenih zakona zajamčenih već spomenutom poveljom Mehmeda II. (Ahd-nama), no svoju sigurnost u stvarnosti temelji na povezanosti katoličke crkve sa stranim konzulatima u Bosni koji su očito imali određeni utjecaj na političkom planu.

Kakav je bio odnos Turaka spram katoličke crkve može se vidjeti i u sljedećem primjeru: "Fra Grgo se i sam spremao da bježi iz svoga stana u koji konzulat. Prošlu noć su ga dvaput tražili i dozivali neki Turci, ustanici, a on je bio skriven u Pamukovića kući, u susjedstvu." (139) Situacija se događa nakon odlaska Veli-paše u Carigrad kad je proces okupacije već bio započeo. Iz ovog navoda možemo iščitati nekoliko zanimljivih podataka relevantnih za položaj katoličke crkve. Prvo, dok je

⁶ Naime, iako je zasigurno bilo nasilnog raseljavanja kršćanskog stanovništva takav se način primjenjivao djelomice i mjestimice. Većinom su kršćani, prvenstveno katolici zbog početnih velikih nameta samovoljno napuštali svoja ognjišta odlazeći "trbuhom za kruhom" i na taj način "ugrožavali" opstanak katoličke crkve. Turci su, s druge strane, doseljavali muslimansko stanovništvo te tako promijenili kulturnu sliku Bosne u relativno kratkom vremenu.

⁷ Vidi raspravu na međžilisu (115-119).

Veli-paša bio u gradu, usprkos njegovoj strogosti spram fra Grge i crkve općenito, nitko od turskog naroda nije se usudio prijetiti niti fra Grgi niti braniti bilo kojem drugom katoličkom vjerniku da ide u crkvu. Drugo, čim je Veli-paša napustio grad, pojavila se skupina ustanika koja se odmah okomila na fra Grgu ("Prošlu noć su ga dvaput tražili...", 139). Iz toga se može zaključiti kako je crkva imala i te kako veliku ulogu u društveno-političkom životu. I treće, fra Grgo se skriva kod obitelji Pamuković koja je, kako će se ubrzo saznati, bila vrlo bogata. Tako je Mara dok je gledala dvije kuće i mutvak koji su pripadali obitelji Pamuković, "osjetila odmah: ovo je veliko, sjajno i bogato i ne može se usporediti ni s čim što je dosad vidila" (140). Ova povezanost fra Grge s Pamukovićima ima dvostruku važnost: jasno je da je fra Grgo propovijedao za narod, no kad je trebalo zatražiti pomoć, nije se obratio narodu već bogatoj i uglednoj obitelji, i kod te će ugledne obitelji fra Grgo smjestiti Maru "dok se buna ne smiri i crkva opet ne otvori" (139).

Andrić opisuje Bosnu kao zemlju koja predstavlja granicu dviju velikih civilizacija, povijesno križište Istoka i Zapada, a ona kao takva proteže se kroz gotovo sve njegove novele. Andrić analizira taj etnički i konfesionalno šaroliki bosanski mikrokozmos u dugome razdoblju koje najčešće obuhvaća vrijeme turske vladavine (cf. Nemeč, 2007: 13-14). "Bosna je u Andrićevoj interpretaciji zemlja na *limesu* koji razdvaja kulturne identitete Istoka i Zapada. No ona je i sama heterogen organizam u kojem su vjere i nacije u permanentnom sukobu: latentnom ili otvorenom." (Nemeč, 2007: 21-22)

1.3. Parametri analize

Naša anti-junakinja Mara pojavljuje se u gotovo identičnom gore opisanom društveno-povijesnom kontekstu. Ovdje ćemo pokušati analizirati polazeći od triju parametara njezinu sudbinu, status i prijam u društvu koje je na razmeđu dviju kultura (kršćanstva i islama).⁸ Ti su parametri sljedeći: *ja* i *drugi*, *svoje* i *tuđe*, *identitet* i *razlika*. (Kovač, 2001:204). Ta tri parametra ujedno predstavljaju (ne)premostive granice koje proizlaze iz čovjekove usmjerenosti na sebe, na *ja* (egocentrizam⁹) i urođene odbojnosti spram svega što na bilo koji način odskače od tog *ja*, odnosno što je strano tom *ja*. Te granice u mnogočemu uvjetuju čovjekov odnos prema drugom čovjeku, a iz tih se odnosa javljaju mnogi sukobi temeljeni na neprihvatanju razlika koje postoje među ljudima, njihovim običajima i kulturama. Tako ispada da su te granice za nas "njihovo savladavanje, borba s njima, stalan napor našeg života" (Kovač, 2001: 204).

Ovdje ćemo prvenstveno govoriti o druga dva parametra (*svoje* i *tuđe*, *identitet* i *razlika*) dok ćemo se na prvi parametar (*ja* i *drugi*) tek kratko osvrnuti u ovom poglavlju.

O odnosima koje bismo mogli analizirati prema parametru *ja* i *drugi* ima relativno malo podataka. Naime, novela je pisana u, za Andrića klasičnom stilu, trećem licu. Dakle, već je iz toga jasno da je teško moguće govoriti o samom

⁸ Pripovijetku se, naravno, može analizirati i s drugih aspekata: ljubav (Hodel, 2007), ljepota (Stojanović) ili zlo (Nemeč, 2007).

⁹ Egocentrizam ovdje podrazumijevamo u širem smislu: *ja* i društvo kojem to *ja* pripada. Na određeni način ovdje bismo mogli govoriti o *sociocentrizmu*.

parametru *ja* i *drugi*. No, isto tako očite su neke poveznice između glavnog lika (Mara) i pisca.

Andrić je rođen 1892. u Dolcu kraj Travnika, dakle otprilike 15 godina nakon događaja iz novele što daje naslutiti da mu je situacija u Travniku bila vrlo poznata.¹⁰ Veli-paša je upravo u Travniku vidio Maru i naredio da mu je dovedu u Sarajevo (gdje je Andrić završio gimnaziju). Bio je iz siromašne obrtničke obitelji upravo kao i Mara, kći ekmešćije (pekara) Alije Garića. Bio je optužen za veleizdaju austrijske carevine, Mara je, kako ćemo vidjeti dalje u tekstu, na određeni način optužena da je izdala svoju vjeru. I na kraju, kako Nemeć navodi, Andrić u zbirci lirske proze *Nemiri* (1920) produbljuje analizu osobnih stanja. U toj zbirci Andrić govori, između ostalog o metafizičkom nemiru "koji je uzdrmao same temelje njegove vjere" (Nemeć, 2007: 12). Ti će temelji vjere biti uzdrmani i kod Mara kada se više neće moći niti moliti nakon što je bila prešutno osuđena od ljudi na nedjeljnoj misi. "Ali Mara ne samo da nije više otišla u crkvu, nego nije ni kod kuće mogla da moli." (109) K tome treba još dodati kako u prvom dijelu zbirke *Nemiri* i Andrić osjeća težinu križa pod kojim on pati i posrće u životu. Bit će osamljen i odvojen zidom od svijeta te osuđen na golgotsku patnju bez mogućnosti izbjavljenja. (Nemeć, 2007: 12) Iste te osjećaje patnje proživljavala je i Mara, samo što se Andrić uspio izbaviti, a Mara je, izmučena i odbačena, podlegla pod težinom križa.

2. MARIN STATUS U DRUŠTVU

2.1. Situacija prije pašina poziva

O Marinom životu prije Veli-pašinoć naređjenja da mu je dovedu u Sarajevo znamo vrlo malo. No upravo će to "malo", kako će se vidjeti kasnije u tekstu, odrediti i zapečatiti Marinu sudbinu.

Mara je bila jedinica u oca, pekara Alije Garića. Pekar Alija tad je već bio star, "pognut, s upaljenim prestarelim očima" (99). Pekar mu je otvorio stari Mustajbeg Hafizadić kad je Aliju, mirnog i slaboumnog mladića oženio za Jelku, koja je kasnije u braku rodila Maru. No, majka joj nije bila "obična" žena. "Majka joj je bila čuvena Jelka, zvana Hafizadićka, jer ju je stari Mustajbeg Hafizadić držao nekoliko godina kod sebe" (100).

Prije odlaska kod Veli-paše o Mari ne znamo ništa do li njezinog opisa koji je vrlo detaljan: "Bilo joj je nepunih šesnaest godina. Imala je velike oči golubinjne boje, ugašena porculanskog sjaja, koje su se polagano kretale. Imala je sasvim svijetlu, tešku i tvrdu kosu, kakva se rijetko viđa kod žena iz ovih krajeva. I lice i ruke su joj bile obrasle, kao maškom, sitnim svijetlim maljama, koje su samo na suncu mogle da se vide. Što je na njoj bilo neobično, to je da i oni dijelovi kože koji nisu u stalnom dodiru sa vazduhom i svijetlom, u nje nisu jednolično bijeli i otužni, kao obično kod plavih žena, nego joj je sve tijelo imalo tu svijetlu a zarudjelu boju koja se mijenjala

¹⁰ Podatci su preuzeti iz Nemeć, 2007: 10. O Andrićevoj upoznatosti sa situacijom u Travniku ali i u Bosni općenito svjedoče gotovo sva njegova djela. O poznavanju vjerske situacije svjedoči njegova disertacija *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine* (na njemačkom) obranjena u Grazu (1924). (Nemeć, 2007: 10)

samo sa sjenkom u udubinama ili sa nejednakim i plahovitim strujanjem krvi, i tada bivala još zagasitija. Imala je posve djetinjsku ruku, kratku i rumenu." (100)

Što je na Mari privuklo Veli-pašu? Iako je Mara bez sumnje bila iznimno lijepa djevojka, zasigurno sama njezina ljepota nije jedino što je Veli-paša primijetio na njoj. U Sarajevu i u Travniku bez sumnje je bilo još lijepih mladih djevojaka. No, on je Maru primijetio u pravo vrijeme, tj. u njezinim najboljim godinama (nepunih šesnaest). "Da ju je doveo prije ne bi valjalo, a tri-četiri mjeseca docnije, čini mu se, već bi precvala. Ovo joj je bilo pravo vrijeme." (101)

Isto tako, ono što je odigralo važnu ulogu pri odabiru Mare bila je njezina različitost od drugih žena iz tih krajeva: "Imala je sasvim svijetlu, tešku i tvrdu kosu, kakva se rijetko viđa kod žena iz ovih krajeva." (100) Dakle, Veli-pašu je privukla njezina različitost ili razlika koja može imati dvojaki učinak: s jedne strane izaziva strah i oprez, što nije slučaj u ovom primjeru, i s druge strane pobuđuje znatiželju i strast¹¹, što je upravo ovdje slučaj. I, kako kaže Andrić, "Paša se nije prevario. To je bila ta vrsta ženska koju je on uvijek tražio [podebljala Z.F.], i naročito cijenio, i koja ga je jedino još privlačila." (100) Veli-paša je mogao imati bilo koju ženu, no druge mu žene nisu bile zanimljive upravo zbog njihove "običnosti", "istosti" jedne s drugima. Ako je on tražio određenu vrstu žene, to znači da mu je u ženi zanimljiva bila upravo razlika koju je on pronašao u Mari. Ta njena egzotičnost u odnosu na druge žene, stranost, nepoznatost i različitost pridonijeli su Veli-pašinom odabiru žene.

Što se tiče samog stupanja u kontakt s Marom, on se, naravno, nije dogodio onako kako se je običavalo u to vrijeme među kršćanskim svijetom: mladić se zagleda u djevojku, uputi joj pokoju lijepu riječ, ona mu daje pozitivne ili negativne znakove (manje važno u 19. stoljeću), i mladić odlazi isprobiti ruku kod njezinih roditelja, prvenstveno oca, a ako djevojka nema oca, onda kod majke. Ako roditelj procijeni da je to u određenoj mjeri dobro za njegovu kćer, daje svoj pristanak i dalje je samo pitanje formalnosti: dogovor u crkvi, organizacija vjenčanja.

Do takvog kontakta nije moglo doći ne samo zato što Veli-paša nije imao namjeru ženiti Maru, a niti je povesti sa sobom u Carigrad kad je bio pozvan od strane svojih nadređenih, već i zbog samih razlika koje su postojale između dviju kultura (islama i kršćanstva), između statusa i funkcije u društvu Veli-paše i Alije Garića, te zbog političke neravnopravnosti (vlast – potlačeni).

Naime, zamislimo li samo da je Veli-paša ipak gajio određene osjećaje prema Mari (osjećaje koji bi dali naznačiti da je on imao nekakve dublje ideje o kakvom-takvom suživotu s Marom) postavlja se pitanje kako organizirati vjerski obred vjenčanja između muslimana i katolkinje u zemlji gdje je pučanstvo većinom kršćansko, a vlast muslimanska? Koliko bi trebao biti dubok taj osjećaj ljubavi da bi se mogla zanemariti činjenica da njihova ljubav nikad neće biti prihvaćena ni od jedne strane (ni kršćanske ni muslimanske).

¹¹ Ne mislimo nužno na fizičku (erotsku) strast već općenito na strast prema otkrivanju novoga: na pr. strast prema putovanjima, strast prema čitanju...

Različiti status Veli-paše i Alije Garića u društvu također nije omogućavao nikakvo tradicionalno stupanje u vezu. Tako Andrić za Veli-pašu kaže: "Bio je iz poznate vojničke porodice, jedinač. Otac mu je ostavio znatan imetak. On sam je, onako hrabar, darežljiv i lijep, napredovao vrlo brzo. (...) Volili su ga svi oficiri i strani konzuli. Bio je čuven po svojim konjima i teferičima." (95) No, dok je uživao ugled i poštovanje kod stranih konzula i časnika, njegovi ga vlastiti ljudi (sarajevski ugledni Turci) nisu voljeli "jer je bio gord, prijek i nepristupačan" (94-95). S druge strane, Aliju Garića Andrić opisuje s tek nekoliko riječi: *miran, slabouman, star, pognut, upaljenih prestarelih očiju* (cf. 99-100).

Funkcija koju su u društvu imali Veli-paša i Alija Garić također bi uvelike otežavala tradicionalni obred prošnje. Veli-paša je bio glavni zapovjednik čitave vojske koja se nalazila u Bosni dok je Alija bio obični pekar. Stoga bismo se mogli pitati na koji bi se način izvela prošnja u kojoj bi bogati i ugledni zapovjednik tražio ruku kćeri slaboumnog starog pekara?

Kad se k tome svemu pripiše i činjenica da je Veli-paša bio na vlasti i pripadnik naroda koji je izvršio agresiju, a Alija Garić je tek jedan od pripadnika raje¹², svaki se, pa i najmanji, pokušaj zamišljanja bilo kakvoga drugačijeg stupanja u odnos između Veli-paše i Mare, ruši poput kule od pijeska nošene morskom plimom.

Tako je način na koji je Veli-paša upoznao Maru bio jedini mogući u takvom društveno-političkom okruženju: "Naredi da mu se traži i dovede ta djevojka" (99).

2.2. Situacija za boravka kod paše

Stanje u Veli-pašinoj kući mogli bismo opisati više kao multi- nego kao interkulturalno. Naime, osobe s kojima je Mara za vrijeme boravka kod paše dolazila u odnos bile su: Hamša Ciganka koja je posluživala, baba-Anuša koja je bila neki Marin rod, Sara Jevrejka koja je zbog nedolaska harema vodila kućanstvo, te pašin momak (Salih) koji bi predvečer dolazio po Maru i vodio je kod paše. Za ostalu posluđu znamo s početka pripovijetke da "je bila sakupljena sa svih strana, nevaljala, kradljiva i lijena" (94). No, Andrić se koncentrira na odnos Mare i paše te na Marino duševno stanje ne razvijajući gotovo nikakvu interakciju između Mare i spomenutih likova, koja bi nam ukazala na elemente interkulturalnosti.

Marino je psiho-fizičko stanje po dolasku kod paše bilo iznimno loše: "Prvih dana... ona nije mogla nikako sebi da dođe. Fizički bol ovlada potpuno njome; i tek kad on, poslije prvih noći, počne da iščezava, pojavi se, da je muči, nejasna ali mračna i teška misao o grijehu i sramoti. Ona se bojala paše, gadila one Sare Jevrejke, i stidila dana i svijeta. Nije mogla da spava, a i u snu se osjećala prokleta." (101) S druge strane, Veli-paša koji je po dolasku u Sarajevu bio šutljiv i naprasit te se odavao piću sada je "oživio". Bavio se samo Marom u kojoj je prepoznao pravu vrijednost žene, a njezin strah spram njega u njemu je pojačavao "ljubavnu strast i, po protivrječnim zakonima muškog srca, izazivalo u njemu želju da dariva i usrećuje i štiti." (101)

¹² Vidi bilješku 5.

Iako se je Mara s vremenom navikla na pašu i odnos s njim koji bi se, da nisu zajedno spavali, mogao opisati kao odnos između oca i kćeri¹³, ipak je noću kad je sama spavala i dalje osjećala grižnju savjesti koja je bila tim veća što je čovjek s kojim je morala spavati bio Turčin. "Mučila se još samo noću... i sa ustima punim plača zatiskivala lice između dušeka i jastuka i grcala: - Turčin..." (102)

Iako bi njena fizička bol, sramota i osjećaj odbojnosti bio potpuno isti da je protiv svoje volje morala spavati s na pr. nekim Hrvatom, katolikom, ipak je jasno da je Mara bila svjesna da će u društvu na nju lošije gledati upravo zbog činjenice što spava s pripadnikom drugog naroda – Turčinom. A i njoj osobno zasigurno je teže padalo što se morala podavati nekome tko nije pripadnik njezinog već pripadnik omraženog naroda na vlasti. Da je morala protiv vlastite volje biti u vezi s nekim koga ona može opisati kao "svog", na pr. s nekim Hrvatom, zasigurno bi joj osjećaj sramote bilo puno lakše podnijeti i puno bi se manje psihički mučila nego u ovom slučaju gdje je morala biti u neželjenoj vezi s nekim "tuđim", strancem, Turčinom.

Dok je Mara u ovakvom psiho-emocionalnom stanju, autor ostvaruje vrhunac pripovijetke. Paša, uvidjevši da Maru muči to što ne ide u crkvu, predloži joj da je u nedjelju njegov momak odvede na misu. I tada se dogodi pravi *coup de théâtre*.

"Kad se pomolila na crkvena vrata, sve se glave okrenuše prema njoj. Stare i mlade žene, (...), premjeriše je od glave do pete... Zasu je mržnja i prezir sa svih strana; toliko da se ukoči i zastade u po crkve. Niko nije htio da se skloni i da joj načini mjesta. Kao u snu pade na koljena, ne usuđujući se da gleda ni u oltar, na kom je bio naslikan mršav i žut svetac, a ne mila Gospa kao u njihovoj crkvi u Docu.

I prakaratur, koji je na bakrenom tasu skupljao novac po crkvi, zaobiđe daleko oko nje. A fra Grgo bi je za vrijeme same mise, kad god bi se okrenuo, pogledao, oštro, srdito, neumoljivo. Na kraju propovijedi on dodade nekoliko riječi koje ona nije razumjela, ali je osjećala jasno da se odnose na nju, i da znače vrhunac njene sramote.

Tako je klečala nasred crkve [istaknula Z.F.], savijena, pritiskujući razigrano srce, sva u ognju od kog su joj oči htjele da iskoče." (106-107)

U ovom jednom jedinom Marinom odlasku u crkvu Andrić sažima svu problematiku pripovijetke. Maru tijekom pripovijetke pogađaju mnoga zla no niti jedno nije tako teško kao osjećaj osude i potpune odbačenosti od vlastitog naroda. Odlazeći u crkvu Mara se nadala kakvom takvom razumijevanju, osjećaju da još uvijek pripada svom narodu, što se vidi iz toga kako je klečala nasred crkve "pritiskujući razigrano srce". Dakle, iako joj je psiha već bila načeta grijehom i sramotom, negdje u dubini duše, gdje može segnuti samo Bog, ipak je imala tračak nade da će je netko, ako ne opravdati, a ono barem razumjeti. No, čak ni u Božjoj kući za nju nema mjesta te se ona gotovo u potpunosti slama i odluči više ne odlaziti u crkvu. "Čim bi pomislila na Boga i molitvu, pred njom bi uskrsnuo u sjećanju

¹³ Mara je bila malena naspram paši, ponašala se radoznalo poput djeteta koje stalno nešto zapitkuje oca (Mara je s oduševljenjem i znatiželjom ispitivala pašu o ruskim časnicima koje joj je on pokazivao na svojim slikama i s kojima se družio kao mladi časnik), Veli-paša je bio dovoljno star da joj bude otac, a i obraćao joj se je s *kćeri*.

onaj događaj u crkvi, i odmah bi joj onaj isti grč stegnuo vilice i sledio grudi, i ona bi prekidala molitvu i predavala se sva strahu i svojoj sramoti." (109)

Andrić u *Znakovima pored puta* (1978: 146) navodi: "Čoveka ubijaju često i mržnjom. U jednom širem ili užem krugu ljudi mržnja se gaji, održava, širi, jača i usredsređuje toliko i dotle dok se ne stvore sredstva i ne pronađu ruke koje će stvar okončati i ubistvo izvršiti. Ali čoveka je moguće ubiti i – nerazumevanjem. Dugim, upornim, doslednim odsustvom razumevanja. Sredstvo je sigurno kao i mržnja, samo deluje nešto sporije i strašnije. Čovek – žrtva ne padne od jednog udarca, nego presvisne. I još, povrh svega, često u očima neupućenih izgleda kao da dobrim delom i sam snosi krivicu za svoju sudbinu."¹⁴

Upravo se to dogodilo Mari s tim da su mržnja i nerazumijevanje bili pojačani prijezirom ("Zasu je mržnja i prezir sa svih strana"). Vrlo često prijezir ima puno "bolji" učinak od same mržnje i nerazumijevanja. Na mržnju možemo odgovoriti prkosom, na nerazumijevanje željom za dokazivanjem ili objašnjenjem, ali za prijezir lijeka nema. Biti prezren i osuđen od svog vlastitog naroda konačno je označilo početak kraja Marine sudbine.

Taj je prijezir plod zaziranja od svega što je strano, tuđe. On je još jači zbog toga što se radi o lijepoj domaćoj djevojci koja živi s naprasitim tuđincem druge vjere. Bez obzira što je jasno da Mara nije ništa kriva što se našla u toj vezi, vlastiti joj narod to ne oprašta niti je razumije, a kamoli opravdava. Ako je mogla birati onda je to bio izbor između života s Veli-pašom i smrti. Odbijanjem dolaska u Sarajevo zasigurno bi bila kažnjena najgorom kaznom. Na kraju se ispostavilo da ustvari izbora nije ni imala jer ju je bilo koja odluka svejedno vodila u propast.

Mržnja, nerazumijevanje, prijezir i osuda od vlastitog naroda teže su joj pali nego sva bol koju je trpila živeći kod Veli-paše. I k tome se taj njezin narod ponaša prema njoj upravo onako kako to kaže Andrić: kao da je ona sama kriva za svoju sudbinu. I bez obzira na to što ona tu vezu nije željela, što nije mogla ništa učiniti da je spriječi, što nitko drugi to nije mogao učiniti za nju, što bi se svatko drugi na njezinom mjestu ponašao upravo kao i ona, ona je ipak na neki čudnovati način u očima drugih sama odredila svoju sudbinu i stoga za nju nema razumijevanja niti oprosta za ono što (ni)je učinila.

Veli-paša vrlo brzo shvati da se na nedjeljnoj misi nešto dogodilo i stoga pozove fra Grgu na razgovor.

U razgovoru je Veli-paša bio vrlo odrješit i jasan, i prijetećim je tonom rekao fra Grgi kako će Mara i iduću nedjelju ići u crkvu i da za nju mora biti i mjesto i doček kao za svaku drugu ženu. Fra Grgo se, u ono malo riječi koliko mu je Veli-paša dopuštao da ih izgovori, pozvao na vjerske propise koji bi navodno branili Mari da sluša misu. No ustvari radi se "o narodu koji nije navikao" (108). I to je pravi razlog zbog kojeg bi fra Grgo volio da Mara ne dolazi na misu. Narod nema razumijevanja prema tuđem i tuđincima, i bez obzira na to što je Mara katolkinja i Hrvatica, ona je u očima naroda postala tuđinka, netko tko više ne pripada njihovoj skupini, netko koga više ne mogu i ne žele smatrati svojim.

¹⁴ Preuzeto iz Kovač, 2001: 185

2.3. Situacija nakon boravka kod paše

Situacija u Bosni postaje sve napetija. Turska je navodno pristala na mirnu okupaciju Bosne od strane Austrije. Na spomenutom međžlisu se vijeća i otvoreno govori protiv Veli-paše. Na pomolu je buna. Veli-paša biva pozvan u Carigrad za stalno.

Na povratku u Carigrad Veli-paša ne vodi Maru sa sobom. On je, kao i nekad njezinu majku Mustajbeg Hafizadić, materijalno osigurava na određeno vrijeme (platio joj je stanarinu za godinu dana, a u Merhemićevom dućanu može uzeti što god joj zatreba (121)). No, Mari takva vrsta sigurnosti u tom trenutku najmanje treba. Jer nju ne muči materijalno, već duhovno i društveno stanje oko nje. "Evo, on odlazi, a sramota ostaje." (122) U takvom emotivno-skrhanom stanju ona ostaje u unajmljenoj kućici i pozdravlja je tek Sara.

Ovdje se može postaviti pitanje: Zašto Veli-paša ne vodi Maru sa sobom u Carigrad?

Ako je to stoga što mu je ona *tek* ljubavnica, onda je čudno to što je materijalno osigurava. Ako mu ona predstavlja nešto više od ljubavnice, onda je čudno da je ne vodi sa sobom. Vrlo je vjerojatno da se i on na određeni način bojao prijama kršćanske djevojke u Carigradu od strane svojeg naroda. Naime, on je već u Bosni bio na lošem glasu i ogovaran od svojih: "U čaršiji su ga nazivali propalicom, golaćem i ćirpom." (94). U Carigrad je pozvan nakon što se već razbuktao borba u kojoj su Austrijanci polako zauzimali Bosnu. Njegov je ugled u Bosni, a vjerojatno i u Carigradu, bio dosta narušen. U takvoj situaciji on se s pravom može bojati da bi dovođenje Mare, nemuslimanke, samo dodatno otežalo njegov položaj, a njihova bi ljubav bila osuđena na propast.¹⁵

Sutradan je svu utučenu zatekne Hamša Ciganka. Zanimljivo je da joj se tada po prvi put u pripovijetci netko obraća s razumijevanjem i osjećajem. Hamša Ciganka tješi ju i plače s njom. Pa iako su Hamšine riječi više-manje puko davanje neodređene nade, ipak u tom naletu ljudskosti Mara se prepušta nagovoru i odlučiti otići do baba-Anuše dok se malo ne smiri.

Isto tako, zanimljivo je da je Mara tada po prvi put imala mogućnost izabrati kojim će putem nastaviti svoj život: mogla se vratiti ocu u Travnik, mogla je ostati u unajmljenoj kući, mogla je otići k babi-Anuši. Odlučila je, na nagovor Hamše, otići babi-Anuši.

No, tu je dočeka druga tragedija. Unuka babe-Anuše, djevojčica od deset godina, bila je silovana i onesviještena je ležala na krevetu. U kuću je dolazila nekolicina žena koje su zapomagale i sažalijevale djevojčicu, onako kako nitko, osim Hamše, nije sažalijevao Maru. Naravno, podrazumijeva se da djevojčica nije imala izbora i nije bila kriva za silovanje te je nitko i ne osuđuje. S Marom je bilo upravo suprotno. Ni ona nije imala izbora, niti je bila kriva za išta što joj se dogodilo, no za nju nije bilo razumijevanja te joj je bila uslijedila prešutna osuda ljudi u crkvi. Mara odlučiti napustiti kuću babe-Anuše i otići fra Grgi "Da učini ono što je najteže i najstrašnije, i da tako preduprijedi svako drugo zlo." (135)

¹⁵ Usporedi također Hodelov navod: "nije konačno ni sasvim jednoznačno jasno, zašto Veli-paša ne vodi Maru, makar kao haremsku damu sa sobom u Istanbul." (2007: 221)

Fra Grgi je odvede jedna starica budući da se fra Grgo, radi vlastite sigurnosti, sklonio u kuću staroga Pamukovića jer su ga prošle noći dvaput tražili neki turski ustanici. Čim ju je ugledao, fra Grgo je obaspe mnogim teškim i optužujućim riječima. "Znaš li ti šta si sada ti u očima božjim i u očima kršćanskog svijeta? Đubre, đubre, puno smrada i crva!" (136) Iako se fra Grgo jednako poziva na Boga i na narod, ipak u daljnjem dijalogu pravi veliku razliku između njih. Naime, kada govori o milosrđu i oprost, fra Grgo spominje samo Boga i Krista ("Ali kad ona misli da je sve već svršeno, on je trza, iznova diže nekim riječima o Hristovom milosrđu kome kraja nema, i koje je veće od svakog ljudskog grijeha, zla i sramote", 137), ali kada spominje pokoru, onda govori samo o narodu pred kojim treba izvršiti tu pokoru ("...pa da mogne da izvrši javnu pokoru, u nedjelju, na velikoj misi, pred narodom", 139).

Dakle, ponovo je jasno da društveni kontekst i osuda društva utječu na Marinu sudbinu: milost će joj dati Bog, ali će je zaslužiti pred narodom!

Treba također primijetiti kako je fra Grgo optužuje za zlo koje je ona, prema njegovom uvjerenju, svojevoljno učinila: "...ti ne možeš svoje sramote sprati ni popraviti zlo koje si poradila." (137) Budući da je ona to zlo uradila, nameće se zaključak da je fra Grgo mislio kako je ona imala izbor da to zlo i ne uradi. No, dovoljno je sjetiti se kako je on na Veli-pašin poziv došao ranije iako je i on kao i Mara imao istu mogućnost izbora, tj. mogao je i ne doći, oglušiti se na Veli-pašin poziv. No, u tom slučaju, čekala bi ga ista sudbina kao i Maru da nije došla u Sarajevo k paši.

Fra Grgo je dogovorio sa starim Pamukovićem da se Mara na neko vrijeme smjesti i poslužuje u njegovoj kući.

Tu Mara upoznaje pravu sjaj i bijedu čovjekovu. Pamukovići su ugledna i bogata obitelj kojoj u goste dolazi sva gospoda i fratiri, no koju zbog njihova osorna ponašanja prema drugima, "mrzi cio svijet"¹⁶ (149). Tu se Mara također susreće s još dvije žene koje su imale sličnu sudbinu kao i ona.

Jela, oniska ali krupna žena u pedesetima, služila je već trideset i sedam godina kod Pamukovića. Prema njoj se Pamukovići odnose kao prema stvari. "Ona je vodila računa o svima a niko o njoj. (...) I ime bi joj zaboravili da je nije trebalo doživati." (144) Njezina sudbina uvelike slična Marini: "Nju je, kad joj je bilo šesnaest godina, unesrećio mlađi bat starog Pamukovića, jedan silovit i prekrasan mlađić, koji je poslije otišao u svijet i negdje poginuo. Otada je ostala u toj kući, kao sluškinja." (144)

Kao i Mara i Jela je bila unesrećena sa šesnaest godina. No, za razliku od Mare koju je unesrećio Turčin, Jelu je unesrećio bogati Hrvat, katolik. A to je dovoljna razlika da se Jelu ne mrzi i ne osuđuje kao što je to slučaj s Marom. K tome, vjerojatno kako bi se sakrila sramota ugledne obitelji Pamukovića, Jelu se zadržava kao pomoćnicu u kući. To je svakako odgovaralo i Jeli jer bi je nakon tog slučaja malo tko htio za ženu. Bez obzira na činjenicu da Jela nije ništa kriva za svoju nesreću i sramotu, na nju bi se ipak u društvu drukčije gledalo nego na druge

¹⁶ Najbolju sliku o Pamukovićima daje Nevenkina majka: "Ona je kuća [Pamukovića, Z.F.] teška i opaka. Nećeš biti gladna ljeba, nego lijepe riječi i pogleda." (147)

djevojke. No, što se tiče usporedbe Mare i Jele ostaje činjenica da je Maru unesrećio strani čovjek, Turčin, a Jelu naš čovjek, Hrvat. I na tom primjeru možemo vidjeti kako se u društvu poima i pravi razlika između *mojeg* i *tuđeg*.

Nevenkina je priča nešto drugačija. Ona je najmlađa nevjesta starog Pamukovića i u obitelji se nije dobro uklopila kao druge dvije njegove nevjeste. Razlog je tomu što se tjedan dana nakon vjenčanja došla požaliti majci da je muž, Nikola Pamuković, fizički zlostavlja. A njezina majka, kojoj je Nevenka bila jedino dijete, posla djevojku koja je dopratila Nevenku po Nikolu Pamukovića. "A ako njihov sin hoće ženu, neka dođe po nju, da ga ja pitam kako se maksumu rebra lome. A lice joj, veliko i sjajno, plamti u večernjem svijetlu. I on je došao, već sutradan, blijed, i izišao još blijedi, vodeći ženu za sobom. Tako se nevjesta vrati i osta među Pamukovićima kao 'kućni dušmanin', pritajeni neprijatelj i nijema žrtva." (148)

Uz to, Nevenka je imala još jedan "neoprostiv grijeh". Prve dvije godine nije mogla ostati trudna, te ju je muž za vrijeme svađa nazivao *kućkom bezdjetnom*. Očito je da je u ondašnjem društvu¹⁷ bilo uvriježeno da žena prije braka mora biti čista, netaknuta, nevina, a da u braku mora obavljati dvije funkcije: poštovati muža i rađati djecu. No, Nevenka je u trećoj godini braka zatrudnjela i na taj se način oslobodila jednog dijela svojih muka koje je imala živeći u kući Pamukovića.

Nevenka je kao i Mara bila mlada "unesrećena" iako ne na način na koji i Mara. No, Nevenka je u toj nesreći imala službenu potporu obitelji¹⁸ u kojoj je živjela i praktičnu pomoć od majke koja bi je, ako zatreba, uvijek mogla braniti. Ni jedno ni drugo Mara nije imala. Naime, slaboumni otac je ni u kojem slučaju nije mogao braniti od Veli-paše iako je on nije fizički zlostavljao, ali niti se zajednica s Veli-pašom mogla nazivati *obiteljskom zajednicom* koja bi onda Mari dala kakav-takav službeni status i identitet u društvu.

Nedugo nakon što se upoznala s Jelinom i Nevenkinom pričom, Maru zadesi konačno zlo. Jednoga dana, dok je sama bila u mutvaku gdje je češljala vunu, dođe kod nje Šimun, muž tetke Anđe, sestre starog Pamukovića. Bio je pijan i htio ju je napastovati. No, u toj ga namjeri prekine tetka Anđa i odvuče ga iz mutvaka govoreći: "Ovamo dolazi, nesretni sine. Treba ti turska milosnica!" (164).

Riječ *milosnica* toliko potrese Maru da se odmah sjetila kako je tu riječ čula samo jednom u životu i to onda kad je u jednoj svađi neka žena nazvala njezinu majku upravo milosnicom. No, dok riječ *milosnica* muči Maru koja baca svu sramotu na njezin status i identitet u društvu, tetka Anđa dodaje i pridjev *turska* kako bi još više naznačila malovrijednost Mare kao osobe. O tome kako su Pamukovići gledali na Maru, svjedoči upravo sintagma *turska milosnica*. Naime, do tada joj se tetka Anđa nikad nije obraćala u pripovijetci kao uostalom ni nitko od Pamukovića osim Nevenke. No, očito je da su svi imali jasno mišljenje o Mari i da su je držali samo zbog toga što je fra Grgo to od njih tražio. Sama riječ *milosnica* kao da nije dovoljna da bi se obezvrijedila djevojka te treba tu ionako pogrdnu riječ pojačati pridjevom *turska*. Zanimljivo je da, barem koliko se može saznati iz pripovijetke, Jelu nitko nije nazvao *brvatskom milosnicom* iako bi ona to po određenom društvenom kriteriju morala biti. No, nitko ne želi osuđivati svoje, dok se na tuđe lakše okomiti.

¹⁷ A nažalost, nerijetko i u današnjem društvu.

¹⁸ Bez obzira na to koliko je to u stvarnom životu bilo drukčije.

Tako, Maru i Jelu formalno veže ista riječ (*milosnica*)¹⁹ no s bitnom razlikom u pridjevu: *turski* vs. *hrvatski*. Upravo zbog ove sličnosti tek Jela od čitave kuće Pamukovića, pronalazi malo razumijevanja za Maru: "Jedino stara Jela našla je za nju poneku riječ i nastojala da joj olakša položaj." (141)

Nakon toga Mara doživljava konačni psihički krah. Kroz čitavu pripovijetku Maru muči vlastiti poljuljani identitet i vjera u sebe. Mara traži svoj identitet jer se ne može identificirati sa sramotom koju je doživjela živeći s Veli-pašom. Negdje u podsvijesti pratio ju je i križ njezine majke, Hafizadičke: "ona je i sama, u najgorim časovima i za besanica, pomišljala na tu riječ [*milosnica*, kako je jednom bila nazvana njezina majka, op. Z.F.]" (165). Mržnja i prezir samo su dodatno potaknuli gubitak identiteta u djevojke koju nitko nije imao zaštititi.

"Tada bi se po nekoliko puta budila s jasnom sviješću (...) o tom šta je ona i ko je ona sada" (102); Fra Grgo je pita: "Znaš li ti šta si sada ti u očima božjim i u očima kršćanskog svijeta?" (136). I na kraju se identificira sa Šimunom koji ju je htio silovati i s Judom koji je izdao Krista, te se odluči, baš kao Šimun i Juda, objesiti²⁰. No, na putu do štale gdje se htjela objesiti, izdala ju je snaga (i fizička i mentalna) te ona pada u blato gdje joj se priviđa Gospa od koje jedine može tražiti pomoć i koja je jedina može spasiti.

Od toga dana Mara se više nije vratila u normalno stanje. Mučile su je utvare i priviđenja. A da stvar bude još gora, nosila je Veli-pašino dijete. Gotovo u isto vrijeme²¹ kada je Nevenka rodila muško dijete, Mara je, iako tek u sedmom mjesecu trudnoće, rodila kržljivo dijete koje je zbog slabosti umrlo nakon pola sata. Zakopali su ga u vrtu "bez imena i krsta pod šljivom u Pamukovića bašti." (174)

Kako Nevenka nije imala mlijeka, Jela odluči dijete staviti Mari na grudi da ga ona doji. Nekoliko dana ga je nosila, no tada primijetiti da Mara ima groznicu. Šest je dana Jela negovala Maru i predvečer šestog dana Mara umire.

Na pogrebu kojem je prisustvovala cijela Pamukovića posluga, Marijan je na grob stavio križ, a Jela je izmolila kratku molitvu za dušu "Mare iz Travnika".

¹⁹ Iako se za Jelu ta riječ nikad nije uporabila, a u Marinu slučaju ona je uvijek prisutna u mislima ljudi koji je okružuju.

²⁰ Kad se Šimun dva puta pokušao objesiti "suvim glasom je dodala Jela: Kad koga đavo zaoglavi, konopac mu ne gine, prije ili kasnije." (166) Čuvši to, Mara se potpuno izgubila te je obuze strah, i jedino čega se mogla sjetiti bio je konopac koji je visio preko grede u štali.

²¹ "Konačno, polovinom avgusta, Nevenka rodi muško dijete" (171). Budući da nakon odlaska Veli-paše iz Sarajeva izostaje kronologija događaja, nije u potpunosti jasno kako je Mara, koja je došla u Sarajevo krajem ožujka, polovicom kolovoza mogla biti u sedmom mjesecu trudnoće. Isto tako, niti Nevenka nije mogla biti u devetom mjesecu trudnoće u kolovozu budući da je ostala trudna na proljeće, dakle najranije u ožujku! Prema našem mišljenju, čitava radnja pripovijetke trebala se odigrati negdje do (kraja) prosinca 1878. godine. Odatle naša tvrdnja na stranici 3. Zanimljivo je da Hodel (2007: 219) navodi kako je suživot Mare i Veli-paše trajao nepunu godinu dana: "Ipak se u nepunoj godini dana razvija neka ljubavna veza...". Iako on sâm na str. 220. kaže da se Marin dolazak u proljeće suprotstavlja Veli-pašinom odlasku u jesen. Dakle možemo govoriti o najviše šestomjesečnom suživotu, a nikako o nepunoj godini. Iako bi i to bilo pogrešno jer Veli-paša nije otišao na jesen već u srpnju (dakle u srcu ljeta), a da se nije radilo o jeseni, kazuje nam i podatak da je Nevenka rodila u kolovozu (171). U svakom slučaju, ili je kronologija pomiješana ili je greška u mjesecu rođenja dvoje djece (kolovoz).

Napokon u smrti Mara pronalazi svoj mir, društveni status i identitet, te zaslužuje da je se ne zove milosnicom ili pekarevom kćerkom²², već njezinim imenom i gradom odakle dolazi.

Konačno u smrti ona prelazi sve ljudske granice i predrasude koje su je pratile za života i ulazi u "bezgranično carstvo nepostojanja"²³. Dok je bila živa, u očima drugih ona je zaslužila prokletstvo i vječitu kaznu, no za nju je i to bilo bolje nego takav život, i za nju je to značilo "konačno rješenje, i gotovo kao neki odmor." (137)

3. ZAKLJUČAK (FATALIZAM ILI PREDRASUDA)

Kroz čitavu pripovijetku dominira ideja zloga. "Kod Mare iz novele *Mara Milosnica* prva je i stalna misao 'otkud toliko zlo' svuda oko nje" (Nemec, 2007: 16). Zlo Maru prati oduvijek i na svakom koraku. Ono je s njom još od prije njezinog rođenja (Majka joj je bila poznata Hafizadička), Veli-paša je otima iz njezina prirodnog konteksta – katoličke obitelji i od nje pravi svoju milosnicu, u crkvi je dočekuju mržnja i prezir, u ponašanju osoba koje susreće Mara vidi čudne rituale koje povezuje sa zlom. Na kraju kada konačno u potpunosti gubi razum i kada bi joj mogla i morala pomoći jedino božja providnost, Andrić nam otkriva da je ona u poodmakloj trudnoći. Rađa kržljivo dijete koje, ako nam je dopuštena takva misao, srećom umire jer bi i njemu kao i Mari život bio predodređen na muku, trpljenje i na kraju propast u društvu koje je zatvoreno unutar svojih granica iz kojih ne može i ne želi izići. Te su granice rezultat naše nemogućnosti da se otvorimo prema drugom, stranom ili tuđem, te da to isto prihvatimo kao nešto što može i mora supostojati zajedno s našim granicama (našom kulturom, našim "svijetom").

Mi smo ovdje pokušali prikazati Marinu zlu sudbinu tražeći uzrok tog zla u nepremostivim razlikama između odnosa *ja i drugi, svoje i tuđe* te *identiteta i razlike*. Iako Andrić kaže da se ne može znati odakle zlo u svijetu, ipak u slučaju Mare milosnice to zlo izbija iz neprihvatanja razlika koje postoje među ljudima i kulturama. Naime, susret (ili sukob) dviju kultura u čovjeku izaziva prvenstveno strah, koji se najčešće pretvara u mržnju ako je taj strah imalo opravdan, a zajedno oni rađaju zlo kao konačni rezultat nerazumijevanja među kulturama. Tako se stvara ono što Nemec naziva *fatalni trokut mržnje, straha i zla*: "Kao akteri nastupaju ljudi različitih društvenih slojeva, nacionalnosti i vjeroispovijesti, no gotovo svi sudbinski određeni fatalnim trokutom, mržnje, straha i zla." (2007: 17)

Od tri navedena parametra, mi smo se koncentrirali najviše na odnos *svoje i tuđe*. Druga dva odnosa manje su izražena u priči i pokušali smo ih povezati s autorovim mogućim poistovjećivanjem s glavnom junakinjom (mjesto rođenja, osobna stajališta spram Boga i vjere) za odnos *ja i drugi*, odnosno kroz likove Hamše Ciganke koja prva pokazuje ljudske osjećaje prema Mari odnosno Jele koja se sa šesnaest godina našla u vrlo sličnoj situaciji kao i Mara. Jela je od njih dvije

²² Na pr. "Od toga dana kći travničkog pekara i Veli-pašina milosnica..." (168) ili "iako tek u sedmom mjesecu, milosnica se porodila." (172)

²³ Andrić, 1978: 123 (preuzeto iz Kovač, 2001: 204).

bliže Mari jer se s njom i njezinom sudbinom na neki način može identificirati. No, za razliku od Mare, Jela se uspjela oporaviti od nanesenog joj zla i zauzeti svoje mjesto u društvu. To se najbolje vidi na kraju pripovijetke kada je Jela, nakon što je izmolila molitvu za pokojnu Maru i obrisala suze, naglo prekinula slugu Marijana koji je također sažalijevao Maru i njenu sudbinu: "Jelo, anđela smo božjeg zakopali, anđe...". Tu ga Jela prekine "naglo i grubo" i smirenim glasom opomene djevojke da ništa ne zaborave pored groba. Na povratku kući već se dogovarala oko kućnih poslova "i o tom kako da se što prije nađe jaka i zdrava žena koja će moći dobiti Nevenkinog sina, najmlađeg Pamukovića." (175) U ovim posljednjim rečenicama u pripovijetci najbolje se vidi da je Jela vrlo svjesna svog identiteta i statusa u društvu. Ona služi u kući Pamukovića i nikakvi osobni osjećaji ne smiju i ne mogu je odvratiti od najvažnije njene uloge: odgajati Pamukoviće.

Uz Marinu priču, Andrić usporedo daje i kratke (tragične) priče triju drugih ženskih osoba: unesrećene unuke babe Anuše, Nevenke i Jele. Niti jedna od njih nije imala pravog izbora u životu, no za razliku od Mare one su drukčije shvaćene u društvu: silovana djevojčica je premlada za bilo kakvu osudu, Nevenka je udana u katoličku obitelj, a ima i majku koja se može zauzeti za nju, i na kraju Jela koja je silovana od jednog od Pamukovića ali je ostala živjeti s njima. Na određeni način unesrećiti (silovati) djevojku značilo je automatski uništiti njezin identitet jer se istom mijenja njena slika u društvu. No za razliku od svih njih Mara je živjela s Turčinom što je prouzročilo svu mržnju koju su drugi osjećali prema njoj.

U crkvi je osuđuju njezini vjernici, fra Grgo za nju ne nalazi lijepe riječi kako bi joj barem malo olakšao muke, za Pamukoviće je ona tek *turska milosnica*. *Milosnica* je riječ koja ima dvojako značenje zavisno od kulture u kojoj se koristi: u islamu to je "najmilija i prva među zakonitim suprugama" (Anić, 2002, s.v. *milost* → *milosnica*) odnosno u zapadnom svijetu *milosnik* znači "ljubavnik" pa prema tome u ženskom rodu "ljubavnica" (cf. Anić, 2002, s.v. *milost* → *milosnica*). Zanimljiva je i ta igra značenja riječi *milosnica* koja kao da dodatno pojačava Marin paradoksalni status u društvu i pridonosi nerazumijevanju i osudi od strane njezinog naroda.

Mara svojoj zloj sudbini nije mogla pobjeći. Takvu joj je sudbinu odredio Andrić još prije njezinog rođenja, no veličini i količini zla u njezinoj sudbini pridonijelo je nerazumijevanje i neprihvatanje od njezinih sugrađana koji su prema njoj osjećali jedino prijezir. Nisu je mogli prihvatiti jer su nju jasno označili kao *tude* za razliku od *njihovog* (svojeg). "Svoje i strano u prostornim dimenzijama najčešće znači samo konkretiziranje naših osjećaja i misli, predrasuda i zabluda koje nosimo u sebi..." (Kovač, 2005: 152). A nerazumijevanje i neprihvatanje izravno proizlaze iz predrasuda. Tako zaključujemo kako je fatalizmu u njezinoj sudbini najviše pridonijela predrasuda naroda kojem je Mara pripadala.

LITERATURA

Ivo A n d r i ć, "Mara milosnica", u: *Jelena, žena koje nema* (pripovetke), Sabrana djela – knjiga sedma, Mladost, Zagreb, 1963.

Vladimir A n i ć, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2002.

Marko D r a g i ć, "Doktorska disertacija Ive Andrića", u: *Zbornik: Ivo Andrić i njegovo djelo* uredio Šimun Musa, Mostar, 2003, str. 197-209.

Robert H o d e l, "Ljubav u konfliktu između dva socijeteta (Lazarević, Stanković, Andrić, Krleža, Rudan)", u: *Prikazi ljubavi u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti. Od renesanse do danas*, uredio Robert Hodel, "Peter Lang", Frankfurt, 2007, str. 211-228.

Vasilije K a l e z i ć, *Ivo Andrić u našim sporovima*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1985.

Zvonko K o v a č, *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Biblioteka književna smotra, Zagreb, 2001.

Zvonko K o v a č, *Međuknjiževna tumačenja*, Biblioteka književna smotra, Zagreb, 2005.

Nenad M o a č a n i n, *Turska Hrvatska*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

Krešimir N e m e c, "Egzotika u svakodnevici, svakodnevica u egzotici. Pripovjedačko umijeće Ive Andrića", u: *Andrić, I., Nemir od vijeka*, izbor i predgovor Krešimir Nemeć, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007, str. 5-29.

Internet izvori:

1. www.ivoandric.org.yu (2008-12-12)
2. Dragan S t o j a n o v i ć, "Ljepota u svetu mučenom zlom i nesrećom", www.rastko.org.yu (2008-12-16)

THE DESTINY OF A WOMAN IN THE CONTEXT OF TWO SOCIETIES AND CULTURES (IVO ANDRIĆ, MARA MILOSNICA)

SUMMARY

This paper deals with the status and destiny of woman in society which is at the crossroads of the two great civilizations (East and West) and religions (Islam and Christianity [Catholicism]). The paper focuses on the literary work by Ivo Andrić, *Mara milosnica*, and the tragic destiny of its heroine. The destiny of a young girl has been analysed by means of three parameters: *me and the other*, *mine and the other's* and *identity and difference* which are used by Kovač (2001). Analyzing the destiny of the young woman in terms of these parameters, we can conclude that a lack of comprehension and disdain towards everything that does not belong to one's culture or is different from it arise from insurmountable differences between the two cultures.

KEY WORDS: *intercultural literature, Ivo Andrić, Mara milosnica, parameters: me and the other, mine and the other's, identity and difference*

